

عُصْل (اسْقِل)

زیرگروه گیاهان دارویی و داروسازی طب سنتی گروه حکمت، طب اسلامی و طب سنتی، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

Drimia maritima

چکیده

عُصْل گیاهی متعلق به خانواده مارچوبه است که با نامهای مختلفی نظیر "اسْقِل" و "بصل الفار" در طب سنتی ایران شناخته شده است. در طب سنتی ایران از دو نوع عُصْل "سفید" و "سرخ" نام برده شده است. در این مقاله سعی شده تا نمونه عُصْل موجود در بازار دارویی ایران با مطالب مربوط به ماهیت آن در کتب طب سنتی تطبیق داده شده و نام علمی آن تعیین گردد. نتیجه اینکه گیاه اسْقِل و یا عُصْل ذکر شده در منابع طب سنتی با گیاه *Drimia maritima* (L.) Stearn مطابقت دارد. آنچه به عنوان قسمت دارویی از این گیاه پذیرفته شده است پیازهای سفید آن می‌باشد. در ایران نیز آنچه در بازار دارویی عرضه می‌شود پیازهای سفید برداشت شده از نواحی مختلف است.

مقدمه:

اسامی مترادف معتبر این گونه که در اندکسیو (Index

Kew) ذکر شده به صورت زیر می باشد:

Charybdis maritima (L.) Speta
Ornithogalum anthericoides (Poir.) Link ex Steud.
Ornithogalum maritimum (L.) Lam.
Ornithogalum squilla Ker Gawl.
Scilla anthericoides Poir.
Scilla lanceolata Viv.
Scilla maritima L.
Scilla serotina Schousb.
Squilla anthericoides (Poir.) Jord. & Fourr.
Squilla insularis Jord. & Fourr.
Squilla littoralis Jord. & Fourr.
Squilla maritima (L.) Steinh.

از جنس *Drimia* در دنیا ۱۶۰ گونه معرفی شده که ۹۹ گونه آن معتبر است و بقیه Synonym هستند یا معتبر شناخته نشده اند. از ایران فقط یک گونه‌ی *Drimia maritima* به صورت وحشی وجود دارد که در استانهای جنوبی و گاهی در جنگلهای بلوط غرب ایران دیده شده است. این گونه قبلاً در ایران با نام *Urginea maritima* (L.) Baker شناخته می شده است. از این گونه ۵ واریته و زیرگونه در دنیا معرفی شده که همگی Synonym قرار گرفته اند.

Squilla sphaeroidea Jord. &Fourr.
Urginea anthericoides (Poir.) Steinh.
Urginea insularis (Jord. &Fourr.) Grey
Urginea littoralis (Jord. &Fourr.) Grey
Urginea maritima (L.) Baker
Urginea sphaeroidea (Jord. &Fourr.) Grey

سیری در منابع گذشته:

پیاز عنصل توسط رومیان، سوریها و احتمالاً مصریان باستان شناخته شده بوده است و نشانه هایی وجود دارد که این گیاه برای درمان اِدم به عنوان درمان جانشین جراحی، مورد استفاده قرار می گرفته است (۱). بقراط و پلینی به آن اشاراتی داشته اند و دیوسکوریدوس ضمن اشاره به روش فراوری آن، پخته آن را برای مصرف توصیه کرده است و تاکید می کند اگر به خوبی نپزد می تواند آسیب رسان باشد (۲).

استفاده از عنصل سابقه ای طولانی در طب سنتی اقوام مختلف دارد. در پاپیروس اِبرس ۲ به فرمولاسیون هایی اشاره شده که یکی از اجزای آنها عنصل است (۳). دانش استفاده از عنصل به یونانیان انتقال داده شده و اکثر دانشمندان یونانی این گیاه را می شناخته اند (۴).

به گفته ابن سینا عنصل را از آن جهت بصل الفار می گویند که کشته موش است (۵). پیاز موش و پیاز دشتی نام های فارسی این گیاه می باشد. طبع عنصل گرم و خشک است. پیاز این گیاه نسبت به برگ و دانه های آن از نظر پزشکی بسیار با اهمیت تر است به همین دلیل بیشتر از سایر اجزای گیاه در منابع شرح داده شده است. پیاز عنصل گلابی شکل است و بعضی از عطاران وزن آن را تا پنج رطل ۳ نیز ذکر کرده اند (۶-۸). به گفته حکیم جرجانی بهترین نوع پیاز عنصل نوعی است که بسیار بزرگ یا بسیار کوچک نباشد چون رطوبت و یا خشکی زیادی خواهد داشت و نوع میانه و معتدل در اندازه بهترین نوع عنصل است (۱۰). در برخی از کتب طب سنتی اشاره شده که پیاز عنصل در دو رنگ سفید و سرخ یافت می شود (۹ و ۱۱). بسیاری از مؤلفین به عنصل سرخ اشاره نکرده اند با این حال بیان کرده اند که نوعی از عنصل جهت مصارف درمانی مناسب تر است که سفید و درخشان و به رنگ مروارید باشد و نوع دیگر این گیاه برای درمان مورد استفاده قرار نمی گیرد (۸ و ۱۲). در هنگام استفاده از این پیاز باید از بخش

داخلی آن استفاده نمود و بخش خارجی را کنار گذاشت (۸). در کتب طب سنتی پیشنهاد شده که بعد از آن که پیاز از خاک خارج شد ساقه آن از درون پیاز بیرون کشیده شود و به وسیله یک پارچه شعله ور بر محل خارج شدن ساقه، داغ نهاده شود تا قوت دارو حفظ شود. برگ پیاز عنصل را به برگ سوسن، زنبق یا نرگس شبیه دانسته اند با این تفاوت که از آنها بلندتر و پهن تر است. به دلیل وجود رطوبت فضلیه زیاد برگها از پیاز رویش می یابند و مدت زمان زیادی باقی می ماند و تا هنگامی که پیاز در خاک است با خشک شدن برگ های قدیمی، برگ های تازه سبز می شوند و افراشته می گردند و برگ های خشک بر روی زمین پخش می شوند (۸) ساقه آن توپر و سبز مایل به زرد ذکر شده است (۷) ساقه نزدیک ریشه کمی پهن است و بر سر آن گل های سفید طولانی قرار دارد و وسط گلها سفید است. این گیاه در زمستان سبز می ماند (۷).

در منابع معتبر سنتی نام های متفاوتی برای عنصل ذکر شده که مهم ترین آنها به شرح زیر است:

بصل العنصل، إشقیل، عنصلان، اسقیل، إصقال، پیاز دشتی، پیاز موش، بصل الفار، موشان پیاز (۵-۹ و ۱۴)

یکی از مواردی که در شرح گیاه عنصل همیشه مورد توجه حکمای طب سنتی بوده عدم استفاده از گیاه به فرم خام در داروهای خوراکی است و به این منظور روش های گوناگونی برای فراوری عنصل استفاده می شده است. یکی از روش های استفاده از عنصل تهیه سرکه آن بوده که تا امروز نیز متداول ترین راه استفاده از این گیاه است. در روشی که در حال حاضر به کار می رود و در برخی منابع به آن اشاره شده عنصل تازه در سرکه جوشانده می شود (۱۳). علاوه بر این روش، در منابع طب سنتی راهکارهای دیگری نیز جهت تهیه سرکه عنصل پیشنهاد شده است. در برخی از این روش ها پیاز عنصل به صورت تازه و گاهی پس از خشک کردن در ظرفی سفالی و در بسته به مدت ۴۰ یا ۶۰ روز و گاهی تا شش ماه باقی می ماند و سپس سرکه آن مصرف می شده است.

از دیگر روش های فراوری عنصل می توان به تشویه آن در خمیر یا گل اشاره کرد. به این نحو که پیاز عنصل را درون لایه ای از خمیر به خصوص خمیر تهیه شده از آرد گیاه کرسنه

و یا درون لایه‌ای از گل قرار می‌دادند و سپس درون اجاق یا تنور آن را می‌پختند. پس از پخته شدن خمیر یا خشک شدن گل، پیاز را از درون آن خارج می‌کردند و برای درمان به کار می‌بردند. آب‌پز کردن گیاه همچنین خیساندن پیاز خشک شده در شراب یا روغن زیتون از دیگر روش‌های فرآوری گیاه بوده است (۸).

مشخصات گیاه‌شناسی:

نام علمی: *Drimia maritima* (L.) Stearn

نام تیره: مارچوبه (Asparagaceae)

نام انگلیسی: Squill, Sea onion

گیاهی است با پیاز درشت، حدود ۲۰ سانتیمتر قطر، و یک کیلوگرم وزن و گاهی بیشتر تا ۳/۵ کیلو هم ذکر شده، تقریباً کروی با فلس‌های کاغذی قهوه‌ای در خارج، تا نیمه از سطح زمین خارج شده است. برگهای قاعده‌ای زود آفت، طویل با حدود یک متر طول، نیزه‌ای، سبز تیره یا سبز-آبی (glaucous)، چرمی و با حاشیه ساده است. دُمگل آذین که بعد از خشک شدن برگها ظاهر می‌شود، خوشه‌ای منفرد بوده و قرمز رنگ است و کرکهای قرمز ارغوانی داشته و ارتفاع آن حدود ۲-۱/۵ متر می‌شود. گل‌های نر-ماده با پایک ارغوانی و ستاره‌ای شکل به قطر حدود ۱/۵ سانتیمتر بوده و در هر گل آذین تقریباً ۱۰۰-۵۰ گل دارد. گل‌ها دارای ۶ کاسبرگ سفید رنگ بوده که گاهی یک رگه قرمز طولی در وسط دارد. پرچم‌ها ۶ عدد می‌باشد. تخمدان سه برچه‌ای است. میوه کپسول و ۲-۱ سانتیمتر طول دارد.

این گونه سابقاً در تیره Liliaceae و سپس در تیره Amaryllidaceae قرار داشته و اخیراً در سال ۲۰۰۹ توسط Stearn در تیره Asparagaceae قرار گرفته است (۱۵).

پراکنش در جهان و ایران: سواحل سنگی و صخره‌ای، به خصوص در حاشیه مدیترانه، جنوب اروپا، جنوب غربی آسیا و شمال آفریقا است. در ایران در سواحل خلیج فارس و در جنگلهای بلوط زاگرس می‌روید (۱۵).

موارد مصرف در طب سنتی

طبیعت این گیاه در آخر سوم گرم و خشک (۷) عنوان شده است. در دوم خشک نیز گفته اند (۶). منابع کهن طبی این پیاز را دارای رطوبت فضلیه، مدر بول و قاعده آور می‌دانند. همچنین آمده است که رطوبت محرقه (سوزاننده) دارد و پوست را زخمی می‌کند (۱۴، ۶). برای این گیاه در بیماری بخش‌های مختلف بدن اثرات درمانی ذکر شده است. از بیماری‌های دماغی می‌توان به انواع سردرد، صرع، مالیخولیا، انواع فلج و ورم سرد مغز اشاره کرد (۶، ۷). پیاز عنصل همچنین در بیماری‌های ریوی و گوارشی واجد اثرات درمانی است. این دارو در تنگی نفس، سرفه مزمن، خشونت ریه و بیماری ریو کاربرد دارد. عنصل می‌تواند باعث تقویت معده و هاضمه شده، تخلیه معده را تسریع نماید. در بزرگی طحال مفید است (۱۴). این دارو همچنین می‌تواند در درد مفاصل، عرق النساء و نقرس مفید واقع شود. اسقیل به صورت موضعی در داء الثعلب و داء الحیة موثر است (۱۴). درباره سرکه‌ی آن آمده است که بن دندان سخت کند و بوی دهان خوش کند (۱۶).

موارد مصرف امروزی:

کاربرد انواع فراورده‌های استاندارد شده پیاز عنصل (پودر خشک، عصاره و یا تنتور آن) در نارسایی قلبی I و II بر اساس طبقه‌بندی NYHA، آریتمی و مشکلات عصبی قلب تأیید شده است. گلیکوزیدهای قلبی (مشتقات بوفادی‌نولیدها) سبب بروز اثر کرونوتروپیک منفی و همچنین اینوتروپیک مثبت روی ظرفیت کار عضله قلب که در نهایت اثر کلی کاهش عملکرد قلب را در پی دارد و از طرف دیگر موجب کاهش پرفشاری دیاستولیک بطن چپ و نیز پرفشاری پاتولوژیک وریدها می‌گردد،

از نکات قابل ملاحظه در استفاده از این گیاه و فراورده‌های دارویی حاوی آن، موارد منع مصرف در انسداد دهلیزی بطنی درجه ۲ یا ۳، هیپرکلسمی، هیپوکالمی، کاردیومیوپاتی هیپرتروفیک، سندروم سینوس کاروتید، تاکیکاردی بطنی و آنوریسم آنورتی قفسه سینه (یا سندروم WPW) می‌باشد. علاوه بر این همچون سایر فراورده‌های دارویی حاوی گلیکوزیدهای قلبی باید به تداخلات دارویی و مصرف بیش از

۳. رَظَل: واحد وزن حدوداً معادل ۴۰۹/۳۱۶۲۷ گرم (دارونامه طوبا)

۴. رَبُو: به تازی دشخواری (دشواری) دم زدن را گویند. (ذخیره خوارزمشاهی).

۵. ساقه در واقع همان دم گل آذین می باشد. (خانم مهندس خاتم ساز)

۶. عِرْقُ النَّسَا: از جمله دردهای مفاصل است که از مفصل سُرین شروع شده، سپس از پشت بر ران پایین می آید، ممکن است تا زانو و قوزک پا هم امتداد یابد و هرچه مدت طولانی تر شود، بیشتر پایین می آید. (فرهنگ اصطلاحات طب سنتی ایران).

۷. داءِ الثَّلَب: بیماری روباه، بیماری است که در آن ماده ردیئه ای در پوست و رویشگاه های مو (در سر و ابرو و موی و صورت) ساکن می شود. در نتیجه با خوردن ریشه ی مو آن را فاسد می کند و نمی گذارد غذا به ریشه های مو برسد. این حالت را به سبب اینکه در روباه ها هم روی می دهد، "داءِ الثَّلَب" نامیده اند. (فرهنگ اصطلاحات طب سنتی ایران).

۸. داءِ الحَيَّة: بیماری مار، مانند داءِ الثَّلَب است، با این تفاوت که تنها به مو و ریش آن منتهی نمی شود، بلکه حالتی مانند پوست اندازی مار در پوست نازک بدن ایجاد می کند. در اثر داءِ الثَّلَب و داءِ الحَيَّة موی بدن بریزد و فساد در جلد پدید آید. فرق بینهما آن است که اگر با وجود تقرح جلد و سقوط موی، پوست باریک همچون پوست مار نیز از آن محل جدا شود، آن را "داءِ الحَيَّة" گویند و اگر پوست منسلخ نگردد، "داءِ الثَّلَب" خوانند (فرهنگ اصطلاحات طب سنتی ایران).

۹. NYHA (New York Heart Association): انجمن متخصصین قلب نیویورک

۱۰. WPW (Wolff Parkinson White): نوعی آریتمی (بی نظمی در ضربانات قلب) است که موجب افزایش تعداد انقباضات بطنی با منشاء فوق بطنی می شود.

حد این گیاه (یا فراورده های حاوی آن) دقت کافی نمود (۱۷).

نتیجه گیری:

در منابع طب سنتی گیاه عُنْصَل با نام هایی نظیر اسقیل و بَصَلُ الْفَار شرح داده شده است. در این مطالعه توضیحات ذکر شده در مورد گیاه عُنْصَل در طب سنتی و کتب گیاه شناسی جدید مورد بررسی قرار گرفت. بر این اساس می توان نتیجه گرفت که گیاه اسقیل و یا عُنْصَل ذکر شده در منابع طب سنتی با گیاه *Drimia maritima* (L.) stearn مطابقت دارد. آنچه به عنوان قسمت دارویی از این گیاه پذیرفته شده است پیازهای سفید آن می باشند (۱۸). در ایران نیز آنچه در بازار دارویی عرضه می شود پیازهای سفید برداشت شده از نواحی مختلف است. البته هر چند در مقالات منتشر شده عنصل به خصوص نوع سفید در برخی موارد فاقد سمیت بوده (۱۹) اما همچنان به علت وجود ترکیبات گلیکوزید قلبی خطر بروز عوارض جانبی همواره محتمل خواهد بود. از میان روش های به کار گرفته شده برای فرآوری عنصل تهیه سرکه عنصل جالب توجه است. چرا که بر اساس تحقیقات انجام شده ترکیبات سمی در محیط اسیدی حذف می شوند.

حتی در صورت عدم سمیت عنصل، حذف ترکیبات گلیکوزید قلبی توسط سرکه می تواند منجر به کاهش عوارض جانبی احتمالی گردد. در هر حال به هنگام تجویز عنصل و سرکه آن و یا هر فراورده دیگری که از این گیاه تهیه می شود باید علائم مسمومیت مانند کاهش اشتها، تهوع، اسهال و ریتم نامنظم قلب توسط پزشک و داروساز به بیمار گوشزد گردد.

پی نوشتها:

۱. شاخص کیو (Index Kewensis): فهرست اسامی علمی گیاهان دانه دار در سطح جنس و گونه که توسط باغ گیاه شناسی سلطنتی لندن منتشر می شود. (ویکی پدیا)
۲. پایروس اِبرس (Ebers): دست نوشته مصریان مربوط به ۱۵۵۰ سال پیش از میلاد

References:

1. Norn S, Kruse PR. Cardiac glycosides: From ancient history through Withering's foxglove to endogenous cardiac glycosides. *Dan MedicinhistArbog*. 2004;119-32.
2. J Stannard. Squill In *Ancient and Medieval Materia Medica*, With Special Reference to its Employment for Dropsy. *Bull N Y Acad Med*. 1974 Jun; 50(6): 684-713.
3. Stoll A. Sur les substances cardiotoniques de la scille maritime (*Scilla maritima* L). *Experientia* 1954; 10:282-297.
4. Aliotta G, De Santo NG, Pollio A, Sepe J, Touwaide A. The diuretic use of Scilla from Dioscorides to the end of the 18th century. *J Nephrol* 2004;17(2): 342-347
۵. ابوعلی سینا. القانون فی الطب. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات ۱۴۲۵. کتاب اول. ص ۳۵۳
۶. عقلی خراسانی، سید محمد حسین. مخزن الادویه. تصحیح: شمس اردکانی، محمد رضا. رحیمی، روجا. فرجامند، فاطمه. اندیشه ظهور، تهران، ۱۳۸۹. ص ۱۴۶-۱۴۷.
۷. تنکابنی، سید محمد حسین: تحفه المؤمنین. تصحیح: رحیمی، روجا. شمس اردکانی، محمد رضا. فرجامند، فاطمه. مؤسسه نشر شهر، تهران، ۱۳۸۶. ص ۴۲-۴۳.
۸. قرشی، ابن نفیس: الشامل فی الصنایع الطبیه. انتشارات دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ۱۳۸۷. ص ۳۵۱-۳۳۱.
۹. بیرونی، ابوریحان. الصیدنه فی الطب. تصحیح: زریاب، عباس. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۰. ص ۵۰-۵۱.
۱۰. جرجانی، سید اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. گرد آوری: تاج بخش، حسن. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ج ۱۰. ص ۴۱۷.
۱۱. مجوسی، علی بن عباس. کامل الصنایع الطبیه. قم: انتشارات جلال الدین، ۱۳۸۷. ج ۳. ص ۱۳۴.
۱۲. رازی، بهاء الدوله. خلاصه التجارب. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران، ۱۳۸۲. ص ۵۷۳.
۱۳. عقلی خراسانی، سید محمد حسین: قرابادین کبیر. دانشگاه علوم پزشکی ایران. مرکز مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل. ۱۳۸۷. ص ۶۲۰.
۱۴. هروی، موفق بن علی. الابنیه عن حقائق الادویه (روضه الانس و منفعت النفس). تهران: انتشارات دانشگاه تهران. چاپ اول، ۱۳۴۶. ص ۵۳.
15. <http://www.kew.org/science-conservation/plants-fungi/drimia-maritima-maritime-squill>
۱۶. تاج بخش، حسن. فرهنگ کتاب اغراض الطبیه و المباحث العلائیه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۸۴. ص ۶۱۳.
۱۷. امامی ا. و همکاران. کتاب مرجع گیاهان دارویی. مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران. جلد دوم. صص ۶-۱۴۴۳، ۱۳۹۲.
18. British Pharmacopoeia. 2012. P.3641
19. Bozorgi M, Amin Gh, Shekarchi M, Rahimi R. Medicinal Plants of the Genus Drimia: a Review on Traditional Uses, Phytochemistry, Pharmacology and Toxicology. *J Tradit Chin Med*. 2015. In press